

СЛОЎНІК І.І. НАСОВІЧА ЯК БАЗАВАЯ КРЫНІЦА ПА ВЫВУЧЭННІ ДЫНАМІКІ РАЗВІЦЦА БЕЛАРУСКАГА РЭГІЯНАЛЬНАГА МАЎЛЕННЯ

У сучасным нацыянальным мовазнаўстве слоўнік І.І. Насовіча вызначаецца як «лексікаграфічны твор», які «шырока і грунтоўна раскрывае лексічныя багацці беларускай мовы як пэўнай этнагістарычнай агульнасці яе гаворак» [3, с. 74]. Інакш кажучы, намінацыйны матэрыял, адлюстраваны ў даведніку, – гэта мовазабяспечвальныя сродкі, тыповыя і характэрныя ў цэлым для маўлення беларускага народа (пераважна ў галіне лексікі) у іх стане ў першай палове XIX ст. Тым самым слоўнік прэтэндуе на статус прадвесніка нацыянальнага лексікаграфічнага даведніка, у якім дэманструюцца моўныя скарбы асобнай славянскай мовы, а не проста яе дыялекту – «белорусского наречия». Пра памкненне аўтара ўвасобіць у публікацыі разнастайныя абазначальныя сродкі беларускай мовы як самастойнай славянскай сведчыла пачатковая назва рукапісу, пад якой І.І. Насовіч даслаў яго ў Аддзяленне мовы і славеснасці Расійскай акадэміі навук. Складальнік у загаловку да слоўніка ўжыў не слова «*белорусское наречие*», а лексему *кывіцкай* мовы [8, с. 336]. Пра прысутнасць у назве працы менавіта вылучальнага наймення *кывіцкі* згадвае асабіста аўтар у іншых сваіх публікацыях. Па-першае, у прадмове, напісанай да песеннага збору, надрукаванага ў часопісе «Записки Императорского русского географического общества по отделению этнографии» (Т. V. Петербург, 1973) [8, с. 336], па-другое, ва ўласным вершы-эпіграме [7, с. 83]. Зразумела, наданне лексікаграфічнаму твору назвы *кывіцкай* з’яўлялася адказам на пытанне, чым уяўляліся І.І. Насовічу беларускія гаворкі як адпаведнае дыялектнае ўтварэнне ў іх тэрытарыяльна-структурнай разнастайнасці і моўнай цэласнасці. Рэч у тым, што ў афіцыйным расійскім мовазнаўстве (гаворка выключна пра меркаванні пра статус беларускай мовы, пашыраныя ў расійскім мовазнаўстве. Погляды польскіх даследчыкаў пад увагу не браліся) і культурна-грамадскіх колах другой паловы XIX ст. меркаванні наконт статуса і месца беларускай мовы сярод усходнеславянскіх зводзіліся ў прынцыпе да трох тыпаў пазіцый. Прынамсі, 1) беларуская мова – гэта дыялект рускай мовы, у прыватнасці гэта гаворкі, якія комплексам сваіх асаблівасцей належаць паўднёваму дыялекту рускай мовы, бо якраз з дадзенай часткай велікарускіх гаворак беларускія маюць супольныя адметнасці (погляды І.І. Сразнеўскага, А.А. Патэбні і іх прыхільнікаў і паслядоўнікаў); 2) беларуская мова – гэта дыялект у складзе ўкраінскай (маларускай) мовы (погляды Ф.Міклошыца, Аганоўскага і інш.); 3) беларуская мова – гэта асобная самастойная славянская мова, такая ж, як і мовы руская і ўкраінская. Выразнікамі гэтай пазіцыі з’яўляліся М.І. Надзеждзін і М.А. Максімовіч і некаторыя інш.

Відавочна ў звязку з папярэднім, што І.І. Насовіч, называючы рукапіс слоўнікам *кывіцкай* мовы, тым самым адкрыта дэманстраваў свае адносіны і

стаўленне да беларускай гаворкі. Яно, як бачым, адрознівалася ад поглядаў прадстаўнікоў афіцыйнай расійскай мовазнаўчай навукі і пашыраных у тагачасным грамадстве думак.

Невыпадковым было і наданне даведніку менавіта імя *крывіцкі* (крывіцкай мовы), а не *беларускі*. Складальнік слоўніка (следам за некаторымі іншымі прадстаўнікамі культурна-філалагічнай эліты той пары) трымаўся думкі, што ўсходнебеларускія, ці крывіцкія па сваёй пачатковай племянной прыналежнасці, гаворкі з'яўляюцца найбольш чыстымі ў іх складзе ў моўнай беларускай прасторы [3, с. 73]. Пра тое, што базавымі гаворкамі як тэрытарыяльнай апорай па ўвасабленні нацыянальнай адметнасці беларускай мовы для І.І. Насовіча сталі пераважна мясцовыя гаворкі ўсходняга рэгіёна Беларусі, сведчаць і рэдактары-выдаўцы лексікаграфічнай працы. Так, у «Прадмове» да першага выдання слоўніка (1870) паведамляецца, што яго складальнік арыентаваўся на беларускія гаворкі, якія панавалі ў Магілёўскай губерні [6]. Праўда, у публікацыі адлюстраваны і мясцовыя лексічныя набыткі гаворак Гродзеншчыны і Міншчыны. Аднак досыць абмежавана, бо далёка не ўсё з намінацыйна-абазначальных сродкаў гэтых рэгіёнаў адпавядала поглядам І.І. Насовіча на беларускую мову як пэўны комплекс структура-адрознівальных асаблівасцей. Абраны падыход да адбору лексічных сродкаў, уключаных у каталог прэзентатыўных лексіка-намінацыйных адзінак беларускай мовы, сведчыць: у слоўнік трапілі матэрыялы, якія ўвасаблялі, па меркаванні аўтара, нацыянальна-моўную адрознасць і асобасць беларускай гаворкі. Тым самым іх адбор быў, адпаведна, калі не крытычным, то мэтанакіраваным і ўзважлівым. Аднак, трэба думаць, далёка не ўсё і не цалкам, уключанае ў слоўнікавы рэестр, захавалася ў надрукаванай працы. Адною з прычын гэтага было сур'ёзнае разыходжанне паміж поглядамі складальніка і выдаўцамі наконт статуса беларускай мовы.

Улічваючы дадзеныя акалічнасці, прынамсі, прынцыпы адбору лексічнага матэрыялу і прастору яго пераважнай фіксацыі, можна зазначыць: слоўнік І.І. Насовіча з'яўляецца першым грунтоўным рэгіянальным даведнікам у айчынным мовазнаўстве ў яго данацыянальны перыяд [2, с. 23]. Якраз у такой якасці, у якасці базавай паўнаwartаснай крыніцы навуковых звестак аб стане беларускага рэгіянальнага маўлення ў першай палове XIX ст., выданне можа быць выкарыстана для выяўлення змен у развіцці гэтага тыпу рэгіянальнага маўлення ў наступныя стагоддзі.

Ажыццяўленне навуковай працы па выяўленні дынамікі ў развіцці беларускага маўлення надзвычай важнае для нацыянальнай лінгвістычнай навукі. І далёка не толькі з-за адсутнасці важкай колькасці супастаўляльных даследаванняў тут. Вельмі запатрабаванымі з'яўляюцца яго вынікі зыходзячы з агульнага характару сацыялінгвістычнай сітуацыі ў нашай дзяржаве і абумоўленай гэтым арыентацыяй насельніцтва на выбар сродкаў маўленчай дзейнасці. Маюць істотную карысць яго высновы і з улікам сучасных тэндэнцый развіцця ўнутрымоўных працэсаў у беларускай літаратурнай мове.

Але найбольшую важнасць прынесла б супастаўляльнае даследаванне такога тыпу дзеля атрымання моўных звестак аб рэальным стане рэгіянальнага вясковага маўлення сёння і зменах у ім за больш чым паўтарыстагадовы прамежак часу ў параўнанні з выхадам з друку слоўніка І.І. Насовіча. Наяўныя ў нацыянальным мовазнаўстве сацыялінгвістычныя звесткі, атрыманыя шляхам анкетавання або праз суб'ектыўную ацэнку моўцамі сваёй гаворкі, праўдзівай, лінгвістычна пераканаўчай інфармацыі пакуль што не далі [1; 9]. Ды, да месца кажучы, наўрад ці могуць даць яе ўвогуле з-за метадалагічных асаблівасцей і характару падобных навуковых даследаванняў.

Для вывучэння стану ўсходнезанальнага беларускага маўлення з апорай на звесткі лексікаграфічных ці універсальных лінгвагеаграфічных крыніц у нацыянальным мовазнаўстве ёсць усё неабходнае. Больш за тое, патэнцыяльныя крыніцы звестак маюць розную храналагічную прыналежнасць. Так, фактычна праз стагоддзе ў адносінах як да часу збірання матэрыялаў, так і да публікацыі слоўніка І.І. Насовічам свет пабачыў «Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны» (1970) І.К. Бялькевіча. У другой палове ХХ ст. з'явіліся дзве фундаментальныя лінгвагеаграфічныя працы, у якіх адлюстраваны найбагацейшыя звесткі па забеспячэнню маўлення беларусаў разнастайнымі сродкамі з захаваннем у іх вызначальных і фармальных структурных асаблівасцей слова, – гэты дыялекталагічны (ДАБМ) і лексічны (ЛАБНГ) атласы гаворак беларускай мовы. Зрэшты, намінацыйныя скарбы ўсходняй Магілёўшчыны рупліва сабраны і занатаваны ў шматлікіх лексікаграфічных працах Г.Ф. Юрчанкі. Можна грунтавацца таксама на іх. Ёсць, акрамя таго, і іншыя крыніцы фіксацыі звестак з гэтай беларускамоўнай тэрыторыі.

Што да канкрэтнага прадмета навуковага даследавання, то ён можа быць любым. Добра б было прасачыць дынаміку змен у сродках лексічнага ўсходнезанальнага забеспячэння. У такім выпадку найбольш прыдатным з'яўляецца супастаўляльны аналіз тэматычных груп слоў з розных сфер дзейнасці чалавека, але найперш тыповых і традыцыйных для вясковага побыту; можна скіраваць увагу і на вывучэнне абазначальных сродкаў у галіне з'яў жывой прыроды і г. д. Не менш цікавым падаецца і ўстанаўленне змен ва ўжыванні формаўтваральных сродкаў розных часцін мовы, а таксама фанетычных асаблівасцей маўлення.

Пры гэце выявіць унутрызанальную дынаміку развіцця ў сродках і асаблівасцях маўлення ўсходняга рэгіёна Беларусі дастаткова спыніцца на абраных для рэалізацыі навуковай задумы адпаведных крыніцах дыялекталагічнай інфармацыі (гл. вышэй). Але межы навуковых пошукаў могуць быць і іншымі, больш шырокімі і прываблівымі па задуме.

Так, базуючыся на навуковым адкрыцці нацыянальнай дыялекталагіі аб падзеле сродкаў беларускага дыялектнага маўлення на два тыпы – этнагенетычнай і кантактнай, ці культурна-гістарычнай аднесенасці, можна паспрабаваць выявіць дынаміку і ўстанавіць характар і вектары ў развіцці ўнутрызанальных згрупаванняў беларускай мовы наогул. Пры такой задуме

прыцягальна выглядаюць супраць-пастаўленыя тэрытарыяльна і па накірунках руху ўнутрымоўных дывергентных працэсаў утварэнні. Гэта ўсходняя і заходняя дыялектныя зоны беларускай мовы.

Зрэшты, маючы такую адметную лексікаграфічную крыніцу разнастайных звестак аб стане рэгіянальнага маўлення як слоўнік І.І. Насовіча, можна пасягнуць на ажыццяўленне і больш маштабнага па задачах, і па аб'ёме магчымай працы, але надзвычай актуальнага па навуковай ідэі даследавання ў межах усяго беларуска-рускага міжмоўнага арэала.

Як вядома, занальнае вылучэнне гаворак на іншамоўнай тэрыторыі – гэта толькі частка супольнага міжмоўнага арэала, які характарызуецца пэўным монаструктурным комплексам агульных асаблівасцей. Улічваючы гістарычную спецыфіку статуса сучаснай паўднёва-заходняй зоны рускай мовы (прымежнай да ўсходняй беларускай), характар моўнай палітыкі ў межах былога СССР і яе сённяшнія прыярытэты ў нашай дзяржаве, рэалізацыя такога супастаўляльна-лінгвістычнага праекта была б папросту унікальнай справай. Тым больш, што неабходныя навуковыя крыніцы матэрыялаў, у тым ліку і базавых, пачатковых, для здзяйснення падобнага даследавання ёсць. Гэта «Смаленскі абласны слоўнік» У.М. Дабравольскага, а таксама больш познія рэгіянальныя лексікаграфічныя і тэкстаграфічныя даведнікі – «Словарь смоленских говоров» і інш. І, вядома ж, такая фундаментальная інфармацыйна-ілюстрацыйная база, як дыялекталагічны атлас рускай мовы (ДАРМ). Інакш кажучы, праблем ні з выбарам прадмета даследавання, ні з наяўнасцю неабходных крыніц звестак не існуе. Галоўнае – выкананне задумы. У якасці прыклада прапануем фрагмент магчымай даследчай працы па вывучэнні ўнутрызанальнай дынамікі развіцця беларускага рэгіянальнага маўлення ў галіне яго гукавога ладу.

Шляхам ізагласнай стратыфікацыі матэрыялаў ДАБМ беларускімі дыялектолагамі было ўстаноўлена: да ліку вылучальных фанетычных адметнасцей усходняй зоны належаць: спалучэнне зычных [шн], [шн'] у адпаведнасці з беларускім літаратурным [чн], [чн']; вымаўленне гука [j] згодна нарматыўнаму [г] у складзе ўказальных займеннікаў і суадносных з імі прыслоўяў; існаванне парных да цвёрдых мяккіх зычных у становішчы перад галоснымі [е], [ы] у запазычаных словах і інш. [5, с. 199; 3, с. 227]. Улічваючы гэты комплекс вылучальных фанетычных асаблівасцей як канцавы вынік складвання ўсходняй зоны, прасочым, ці маюць месца адрозненні паміж сучасным станам маўлення мясцовага насельніцтва ў параўнанні яго са станам у час збірання матэрыялаў для слоўніка І.І. Насовічам.

Табліца 1

Вылучальная асаблівасць	Слоўнік І.І. Насовіча	Слоўнік І.К. Бялькевіча	Слоўнікі Г.Ф. Юрчанкі
І. Вымаўленне зычных д, т у запазычаннях перад е	кватэра, майстэр // майсцер, дыякан, дзябэл // д'ябал, дэлікаціца, тэстамент,	кватэра 'мера'; квацера 'маёмасць', майстыр // майсцер, дзякан, дзьябыл, дзілікатны //	масцер, цігра 'сварлівая жанчына', індзюк, анцімонья, пляйсцер

	камэдыя, інтэрес, уздэчка, інстынкт	дылікатнічаць, тэстамент, кумэдзія, анцірес, вузьдзечка	
II. Вымаўленне зычных б, п, в, г, з, с, м, н у запазычаных перад е	імпэт, зэдэль, зэдлік, зэдлічек, пеўней, пеўнейшы; гебель, пэндзэль, оказыя, пасія і інш.	імпэт, зэдлік // зедлік, зедль; газета, пэўна // пеўня, галіхвэ, гэблік, гэбіль; пэнзаль і інш.	завэздзгацца, замэнчыцца 'замучыцца, забегацца', накавэнчыцца 'намучыцца'
III. Вымаўленне зычных г, ж у складзе указальных займеннікаў і прыслоўяў	гетакі, гетак, гена // етакій, етак, етый	гэтак, гэстый, гэта, гэтак, гэтый // ета, еткій, етый	еткій, етый, етачкій
IV. Вымаўленне спалучэння зычных шн, чн	рушнік, яешня, смачна // смашный, смашна; сунічнік, брушнічнік	яшний, яечня // яешня, смачный // смашный, смашна, брушнішнік	канешна, нясмашный, язышнік 'балбатун', яблышнік 'ахвотнік да яблыкаў', каравашнік, камешнік, малошнік

Супастаўленне матэрыялаў паказвае, што ў пачатку XIX ст., як і ў канцы XX ст., комплекс вылучальных гукавых асаблівасцей, характэрных для ўсходнезаналянага маўлення, па сваіх складніках прынцыпова не адрозніваўся паміж сабой. Разам з тым пэўная дынаміка іх руху мае месца. Прынамсі, калі варыятыўнасць у вымаўленні спалучэнняў зычных **чн (чн')** // **шн (шн')** выступала як асаблівасць, паказальная для маўлення мясцовага насельніцтва 20 – 30 гг. XIX і пачатку XX ст., то ў другой палове XX ст. больш пашыранай стала уніфікаваная рэалізацыя спалучэння **чн (чн')**. Пераважна варыянтным было і выкарыстанне іншых гукавых адметнасцей: указальных займеннікаў з гукамі **г і ж** у іх складзе, цвёрдых і мяккіх зычных у адпаведных канструктыўных умовах у запазычаных словах. Але, як і ў папярэднім выпадку, у наш час заўважаецца тэндэнцыя да выраўнівання ў вымаўленні пералічаных асаблівасцей. Найперш гэта датычыцца рэалізацыі гукаў **д і т**. Цікава, што адносна гэтай рысы мясцовага маўлення яшчэ ў час першай публікацыі слоўніка яго рэдактар заўважыў, што ў слоўніку адзначаюцца запазычаныя лексемы, якія маюць галоўным чынам польскамоўнае паходжанне, але выкарыстоўваюцца яны «мелкаю шляхтай, мяшчанами, рамеснікамі, эканомамі, прыказчыкамі і інш.» [6, Прадмова]. Заўвага сведчыць: ужыванне дадзенай групы слоў на той час мела сацыяльна прымеркаваны характар. Гаварыць выключна аб сацыяльна-дыферэнцыраванай праналежнасці адзначаных сродкаў маўлення ў сучасным маўленні не выпадае. Іншамоўныя словы цяпер фіксуюцца, як правіла, у гаворцы ўсіх груп вясковага насельніцтва. Аднак у маўленчай практыцы большасці з іх, калі браць пад увагу сацыяльныя адзнакі насельнікаў сельскай мясцовасці, ад якіх звычайна робяцца дыялекталагічныя запісы, пераважае мяккае вымаўленне

гукаў д і т. Апошняе выглядае як бы цалкам натуральна і мае прагназавальны характар.

Навукова ўстаноўлена, што ўсходнюю разнавіднасць паўночна-ўсходняга дыялектнага тыпу беларускага вымаўлення вылучае вельмі выразная «шапяляватая» рэалізацыя не толькі гукаў з і с, але дз і ц. Адзначанай якасцю вымаўлення гэтыя зычныя адрозніваюцца ад сваіх літаратурна-моўных адпаведнікаў [4, с. 147]. Таму тэндэнцыя «ўпарадкаваць», зрабіць аднолькавай па ўжыванні дадзеную асаблівасць выступае як натуральная і невыпадковая з’ява. Да таго ж, як бы тыповае, менавіта мяккае вымаўленне гэтых гукаў у адзначаных умовах ад самога пачатку іх запісу і было такім, калі прымаць да ведама вышэйзгаданую рэдактарскую заўвагу.

Такім чынам, аналіз некаторых фанетычных рыс з агульнага комплексу дыягнастычных усходнезанальных асаблівасцей сведчыць: на працягу амаль двух стагоддзяў ад пачатку тэкставых запісаў дыялектнага маўлення, зробленых І.І. Насовічам, яно зведала некаторы рух у бок уніфікацыі сродкаў свайго гукавога забеспячэння. Падобнае выраўніванне выяўляецца, з аднаго боку, у памкненні пазбегнуць варыянтнасці, з другога, як падаецца, у лексікалізацыі выпадкаў рэалізацыі ў вымаўленні асобных цвёрдых зычных у запазычаных словах, як *завэздзгацца*, *замэнчыцца* ‘замучыцца, забегавіцца’ і інш. Але разам з тым, нягледзячы на розніцу ў храналогіі ў адносінах да правядзення дыялектных запісаў, можна заўважыць і наступнае. Маўленне пачатку ХІХ ст. па сваім характары ў кантактных ці памежных рэгіёнах было такім жа змешаным, як і сённяшняе – на рубяжы ХХ-га і ХХІ-га стст. Бясспрэчна, цяпер яно стала яшчэ больш сацыяльна разнастайным і дыферэнцыяваным па сродках, адпаведна і колькасць яго разнавіднасцей вагаецца ад элітарных тыпаў з арыентацыяй выключна на стандартныя сродкі маўленчага забеспячэння да змешаных з той ці іншай доляй у ім мясцовых дыялектных і іншамоўных рыс. Аднак ад гэтага сучасная гаворка вяскоўцаў не перастала быць натуральнай, камунікатыўна дастатковай і сацыяльна прымальнай. І галоўнае: складам сваіх разнастайных сродкаў яна ўвасабляе толькі тое, чым рэальна карыстаюцца моўцы, а не тое, што ім увогуле вядома. Таму, думаецца, беспадстаўна і небяспечна, што сённяшняе маўленне вяскоўцаў (і не толькі іх) у яго рознай занальнай аднесенасці і сацыяльнай неаднароднасці сталі кваліфікаваць абагульненай зневажальна-абразлівай назвай «трасянка». Апошняе між іншым толькі падтрымлівае ды і, відавочна, абумоўлівае разбуральныя працэсы ў самой беларускай літаратурнай мове.

Літаратура

1. Григорьева, Р.А. Население белорусско-русского пограничья: демография, язык, этническая идентификация / Р.А. Григорьева, Г.И. Касперович. – Минск: Право и экономика, 2004. – 79 с.
2. Крывіцкі, А.А. Тры этапы фарміравання беларускай дыялектнай лексікаграфіі / А.А. Крывіцкі // 3 народнага слоўніка; рэд. А.А. Крывіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – С. 15-29.
3. Крывіцкі, А.А. Дыялекталогія беларускай мовы/А.А. Крывіцкі. – Мінск: Вышэйшая школа, 2003. – 294 с.

4. Крывіцкі, А.А. Фанетыка беларускай мовы / А.А. Крывіцкі, А.І. Падлужны. – Мінск: Выш. школа, 1984. – 270 с.
5. Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак / Пад рэд. Р.І. Аванесава, К.К. Атраховіча (К.Крапівы) і Ю.М. Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – 320 с.
6. Насовіч, І.І. Слоўнік беларускай мовы / І.І. Насовіч. – Мінск: БелСЭ, 1983. – 756 с.
7. Прыгодзіч, М.Р. Аўтограф Івана Насовіча / М.Р. Прыгодзіч, А.А. Прыгодзіч // Роднае слова. – 2006. – № 12. – С. 83.
8. Станкевіч, Ян. І.Насовіч праз назоў «Крывічы»/ Я.Станкевіч// За родную мову й праўдзівы назоў. – Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2006. – 741 с.
9. Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej / Redakcja naukowa Elzbieta Smułkowa i Anna Engelking. – Warszawa: DiG, 2007. – 511 s.